

**Dyskusje. Sympozjum nad książką Avieзера
Tuckera *The Legacies of Totalitarianism***

DOI: 10.14746/por.2019.1.19

TRANSFORMACJA PRZYWILEJÓW WŁADZY CZY TRANSFORMACJA TYPÓW DOMINACJI KLASOWEJ?

KRZYSZTOF BRZEHCZYN¹

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Instytut Pamięci Narodowej)

Słowa kluczowe: stalinizm, postkomunizm, posttotalitaryzm, nie-Marksowski materializm historyczny, *The Legacies of Totalitarianism*, Aviezer Tucker

Keywords: Stalinism, post-Communism; post-Totalitarianism, non-Marxian historical materialism, *The Legacies of Totalitarianism*, Aviezer Tucker

Abstrakt: Krzysztof Brzechczyn, TRANSFORMACJA PRZYWILEJÓW WŁADZY CZY TRANSFORMACJA TYPÓW DOMINACJI KLASOWEJ? „PORÓWNANIA” 1 (24), 2019. T. XXIV, S. 243-349. ISSN 1733-165X. Artykuł jest krytycznym komentarzem do książki Avieзера Tuckera *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*, która przedstawia koncepcję ewolucji totalitarnego komunizmu i jego transformacji oraz wynikającą stąd analizę problemów posttotalitarnych społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej. Zdaniem autora tekstu, choć omawiana książka jest nader rzadką próbą syntetycznego wyjaśnienia zarówno genezy systemu realnego socjalizmu, jak i jego transformacji, to Tucker przyjmuje zbyt wąskie pojmowanie klasy i interesu klasowego, co prowadzi do idealistycznej interpretacji czystek stalinowskich i wyłącznie instytucjonalistycznego pojmowania transformacji. Takie spojrzenie na transformację ustrojową nie pozwala osadzić jej ekonomicznych wymiarów w szerszej społecznej perspektywie.

Abstract: Krzysztof Brzechczyn, A TRANSFORMATION OF THE PRIVILEGES OF THE AUTHORITIES OR A TRANSFORMATION OF THE TYPES OF CLASS DOMINATION. “PORÓWNANIA” 1 (24), 2019. Vol. XXIV, P. 243-249. ISSN 1733-165X. The paper is a critical commentary of *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework* authored by Aviezer Tucker. This book presents the evolution of totalitarian communism, its transformation and analysis of problems surfacing in East-Central European societies. Although the reviewed book is a very rare attempt at a synthetic view on the genesis and transformation of communism, its author accepts a very narrow understanding of class and class interest which leads to an idealistic interpretation

1 E-mail: brzech@amu.edu.pl

of Stalinist purges and the institutionalistic understanding of transformation which does not allow to place economical dimensions of post-communist transformation in a wider social perspective.

Książka Aviezera Tuckera *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework* zawiera w sobie załączek czterech odrębnych koncepcji: teorię ewolucji totalitarnego komunizmu, jego transformacji (rozdział 1: *Post-Totalitarianism: The Adjustment of Elite Rights to Interests*) i wynikającą stąd, lecz stanowiącą w zasadzie odrębną całość analizę problemów posttotalitarnych społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej (rozdziały 2-5: *Post-Totalitarianism: Rough Justice: o rządach prawa w społeczeństwach post-komunistycznych*, *Rough Justice: Post-Totalitarian Retribution: o problemach lustracji i dekomunizacji*, *Rough and Shallow: Post-Totalitarian Rectification* oraz *The New Politics of Property Rights: głównie, lecz nie wyłącznie o problemach prywatyzacji i restytucji własności*) oraz rozważania o intelektualnym wykorzystaniu intelektualnego dziedzictwa myśli dysydenckiej (rozdział 7: *Short-Circuiting Reason: The Legacies of Totalitarian Thinking* oraz *Conclusion: Only Dissidents Can Save Us Now*). Nieco odrębny status ma rozdział 6 o neoliberalnych reformach szkolnictwa wyższego w Europie Środkowo-Wschodniej (*Old to New Totalitarianism: Post-Totalitarian Higher Education*). Choć wnioski i spostrzeżenia z pracy stosować się mają do całego post-sowieckiego i post-komunistycznego obszaru, autor przykłady ilustrujące swoje tezy czerpie głównie z Czech i Słowacji, w mniejszym stopniu – Polski, a okazjonalnie w jego wywodzie pojawiają się inne kraje: Chiny, Rosja, Rumunia i Węgry.

Książka Tuckera jest nader rzadką próbą syntetycznego wyjaśnienia zarówno genezy systemu realnego socjalizmu, jak i jego transformacji. Główną tezę pracy jest stwierdzenie, że „demokracja w posttotalitarnej Europie Środkowej w Wschodniej była nieintencjonalną konsekwencją dostosowania praw elity późnego totalitaryzmu do jej interesów”² (Tucker 22).

W wyniku rewolucji październikowej w Rosji władzę objęła partia bolszewicka, która wyeliminowała konkurencyjne elity społeczne. W tym okresie w elicie partii bolszewickiej doszło do podziałów na idealistów (*idealists*) i bandytów (*thugs*) (Tucker 25-26). Bandyci przejęli kontrolę nad resortami siłowymi, głównie ministerstwem spraw wewnętrznych i tajną policją. Według Tuckera „po usunięciu wszystkich alternatywnych elit, bandyci zaczęli eliminować idealistów, ponieważ byli oni słabsi i poznawczo zdezorientowani w otaczającej totalitarnej rzeczywistości, którą pomogli stworzyć, oraz byli zależni od bandziorów w utrzymaniu władzy” (Tucker 25). Po usunięciu idealistów rywalizacja we władzy toczy dalej między bandytami, którzy „w sytuacji braku mechanizmów politycznych, które regulowałyby konkurencję wewnątrz zunifikowanej, monolitycznej elity, dalej walczą ze sobą, aby zabezpieczyć się przed utratą sprawowanej przez siebie władzy” (Tucker 25).

2 Wszystkie tłumaczenia cytatów w tekście pochodzą od autora artykułu – K.B.

W tym okresie – zauważa Tucker – nie wykształciła się klasa rządząca i stabilna struktura klasowa, a elita rządząca była dziesiątkowana licznymi czystkami, aresztowaniami, które obejmowały również członków ich rodzin. Dzięki temu „mechanizm czystek selekcjonował młodych biurokratów bez systemu starszeństwa, którzy sami władzę sprawowali zbyt krótko, aby wytworzyły się klientelistyczne relacje między młodszym a starszym personelem biurokratycznym” (Tucker 26).

Zauważyć warto, że fenomen czystek i pierwszego rewolucyjnego etapu budowy systemu sowieckiego Tucker wyjaśnia na sposób idealistyczny, odwołując się do rywalizacji między idealistami, którzy zamierzali realizować ideały „społeczeństwa bezklasowego”, a tymi, którzy dążyli jedynie do powiększenia swojej władzy. W rezultacie tego konfliktu ideowcy przegrali z bandytami i mieli zatem nie odegrać kluczowej roli w dalszej ewolucji systemu.

Wyjaśniając transformację ustrojową, autor odwołuje się do rozróżnień między nieskrywaną (przez zespół praw) wolnością (*naked liberty*), przywilejami (*privilege*) i prawami własności (*property rights*). Stanem nieskrywanej wolności Tucker określa możliwość działania bez żadnych krępujących zasad i praw, które chroniłyby rezultaty działania jednostki: „nieskrywana wolność pozwala każdemu działać bez żadnych zasad czy reguł, które chroniłyby rezultaty tych działań”³ (Tucker 33). Pokrewnym pojęciem jest przywilej nadawany przez zajmujących wyższe miejsce w hierarchii politycznej tym, którzy zajmują niższą. Profity wynikające zarówno z nieskrępowanej wolności, jak i z przywilejów, są nietrwałe i nie mogą być dziedziczone. Nieskrępowana wolność jest wynikiem pozycji zajmowanej w hierarchii władzy, która może ulec pogorszeniu, zaś przywilej – efektem decyzji, która w każdej chwili może zostać cofnięta. Transformacja ustrojowa oznaczałaby zatem przekształcenie stanu nieskrywanej wolności i przywilejów w prawa własności, które byłyby zgodne z interesem społecznym komunistycznej nomenklatury. Dlaczego do niej w ogóle doszło? Tucker sądzi, że wpływ wywarły przez opozycję był niewielki, gdyż była ona liczebnie słaba i na ogół nie znała się na gospodarce (lub nie interesowała się nią). Decydującą rolę w zainicjowaniu transformacji odegrało dążenie do lepszego zabezpieczenia interesów nomenklatury:

Totalitarne państwa były często porównywane do armii ze zjednoczoną hierarchią dowodzenia, totalną mobilizacją i dyscypliną. Jednakże kiedy oficerowie przestali okazywać zainteresowanie kampanią, stracili wiarę w mobilizującą siłę ideologii i zainteresowanie w dyscyplinowanie swoich podwładnych, przejęli aktywa znajdujące się w zasięgu i pod ich kontrolą. Innymi słowy, oficerowie przystosowali swoje instytucjonalne prawa do swych osobistych interesów (Tucker 30).

3 W rozdziale tym odwołuje się między innymi do rozważań Wesleya Hohfelda, Herberta Harta, Neila MacCormicka i Philipa Pettita.

Zapytać zatem można, skąd w końcowym stadium późnego totalitaryzmu (*late totalitarianism*) wzięli się idealisci, którzy utracili wiarę w mobilizacyjną siłę ideologii, skoro mieli oni zostać wyeliminowani przez bandytów już w pierwszej rewolucyjnej fazie ewolucji systemu. Aby bowiem utracić wiarę w ideologię, trzeba ją najpierw posiadać, a ci, którzy ją posiadali, zginęli przecież w czystkach lat trzydziestych. Wydaje się, że źródłem tej niekonsekwencji jest (1) zbyt wąskie pojmowanie klasy i interesu klasowego, co prowadzi do: (2) idealistycznej interpretacji czystek stalinowskich oraz (3) instytucjonalistycznego pojmowania transformacji.

Zacznijmy od zarzutu pierwszego. W naukach społecznych można wyróżnić jednowymiarowe i wielowymiarowe koncepcje podziałów społecznych (więcej: Brzechczyn 2019). Przykładem pierwszego podejścia jest ujęcie Marksa, wedle którego podstawowym kryterium podziałów społecznych jest dyspozycja środkami produkcji. Prowadzi ono jednak do redukcjonizmu ekonomicznego, gdyż wszelkie konflikty i podziały społeczne muszą zostać wyprowadzone ze sprzeczności społecznych pojawiających się w gospodarce. Przykładem ujęcia wielowymiarowego jest podejście Maxa Webera, który wyróżnia klasy, partie i stany. Klasy mają wyłaniać się w gospodarce, partie – w polityce, a stany odróżniać się od innych grup społecznych odmiennym stylem życia, wykształceniem i ethosem. Jednakże propozycja ta charakteryzuje się brakiem jednolitych kryteriów w przyjętej przez niego klasyfikacji podziałów społecznych występujących w różnych sferach życia publicznego. Weber definiuje bowiem klasę, odwołując się do charakterystyk materialnych (relacja posiadania), stany – odwołując się do cech kulturowych (styl życia, prestiż), zaś partie – w odwołaniu do właściwości instytucjonalnych (wpływ na nominacje w aparacie urzędniczym państwa) (Weber 680).

Pewną próbą ujęcia wielowymiarowego i zarazem teoretycznie jednorodnego jest nie-Marksowski materializm historyczny Leszka Nowaka. Zakłada się w nim, że poszczególne dziedziny ludzkiej aktywności, a za takie są uznawane polityka, kultura i gospodarka, mają taką samą strukturę wewnętrzną (Nowak 1991, t. 1). W każdej z nich da się bowiem wyróżnić pewne materialne środki społeczne: środki produkcji w gospodarce, środki masowego przekazu w kulturze i środki przymusu w polityce. Relacja do nich wyznacza w wyróżnionych wymiarach życia społecznego podział na dwie zbiorowości ludzkie: mniejszość społeczną, która dysponując wyróżnionym typem materialnych środków społecznych, decyduje o ich zastosowaniu, i pozbawioną tego rodzaju wpływu większość. Między parami klas społecznych: kapłanami a indoktrynowanymi w kulturze, właścicielami a bezpośrednimi producentami w gospodarce i władcami a obywatelami w polityce zachodzi **sprzeczność interesów**. W interesie kapłanów leży bowiem powiększanie panowania duchowego kosztem autonomii duchowej wiernych, w interesie właścicieli – powiększanie produktu dodatkowego kosztem kapitału zmiennego przeznaczonego dla bezpośrednich producentów, zaś w interesie władców – powiększanie regulacji władczej kosztem autonomii politycznej obywateli.

Konflikt polityczny w tym ujęciu ma więc autonomiczny charakter i nie da się go zredukować do sprzeczności społecznych występujących w pozostałych dziedzinach życia społecznego. Wspomniane podziały mogą się kumulować i jedna i ta sama klasa społeczna może dysponować środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji naraz. Przykładem takiego systemu jest totalitarny komunizm, w którym klasa trój-panująca (aparatus partyjno-państwowy) kontroluje środki przymusu, produkcji i masowej komunikacji. Podstawowym interesem klasy potrójnej była maksymalizacja regulacji władczej.

Ponieważ odrębne klasy ekonomiczne i kulturowe zostały w takim systemie wyeliminowane, jedynym czynnikiem napędzającym wewnętrzną ewolucję systemu jest mechanizm konkurencji politycznej (Nowak 1991, t. 3: 90-92; rozwinięcia: Siegel 1991, 1998). W dostatecznie licznej populacji władców zawsze się bowiem znajdują tacy, którzy zaczną poszerzać swoją sferę regulacji kosztem autonomii obywateli. Pozostali władcy – w obawie przed utratą swojej pozycji w hierarchii politycznej – zaczynają czynić to samo. Ci, którzy tego nie czynią, zostaną prędzej czy później zmarginalizowani w hierarchii politycznej, a następnie z niej usunięci.

Gdy obszary autonomii społecznej są dostatecznie duże, mechanizm konkurencji politycznej przyspiesza powiększanie globalnego zakresu regulacji klasy władczej. Kiedy jednak obszar autonomii społecznej (odpowiada to z grubsza Związkowi Socjaldemokratycznemu lat trzydziestych XX wieku) ulegnie znacznemu skurczeniu, konkurencja polityczna toczy się kosztem obszarów społecznych kontrolowanych przez innych władców. Mechanizm konkurencji politycznej jest równie ślepy jak mechanizm konkurencji ekonomicznej, gdyż indywidualni władcy nie panują nad jej globalnymi rezultatami. Konkurencja polityczna w tych warunkach prowadzi do samozniewolenia władzy. Charakterystyczną cechą tego stadium rozwoju politycznego są przeprowadzane periodycznie czystki, które eliminują z hierarchii władzy nadmiar kandydatów do rządzenia, stabilizując tym samym system polityczny. Odróżnić tutaj trzeba funkcję społeczną czystek od ich ideologicznego uzasadnienia: walki z wrogami ludu, agentami, spiskami, itd. Nowak wyjaśnia to w następujący sposób:

Po pewnym czasie, ekspansja znów osiąga stan totalizacji i nowe czystki stają się konieczne. Dlatego więc czystki muszą być periodyczne. Ten to stan rzeczy, a nie „szaleństwo despoty” wyjaśnia fakt, że siły przymusu periodycznie kierują się przeciwko samym władcom. Wręcz przeciwnie, jeżeli despota jest faktycznie szalony, rządzi ponieważ jego władza służy interesom klasy władców jako całości (Nowak 1987: 16).

Jak widać, za pomocą kategorii konkurencji politycznej można wyjaśnić fenomen zniewolenia społeczeństwa oraz samozniewolenia władzy bez odwoływania się do motywacji etycznych czy ideologicznych uczestników procesu politycznego.

Przekształcanie nieskrępowanej wolności i przywilejów nomenklatury w indywidualne prawa zabezpieczające interesy tej klasy społecznej jest natomiast i inspi-

rującą interpretacją zmiany ustrojowej. Ubocznym efektem tej transformacji miało być wprowadzenie demokracji. Według Tuckera natomiast proces transformacji ograniczony miał być jedynie do sfery gospodarczej, jak bowiem pisze: „Rozwiązaniem [problemu zabezpieczenia przywilejów nomenklatury – K.B.] było przekształcenie przywilejów/nieskrywanej wolności w prawa własności w procesie, który był znany jako proces prywatyzacji” (Tucker 34). Wydaje się jednak, że proces ten był znacznie głębszy, gdyż obejmował również transformację interesów samej klasy trój-panującej. Upadek monopolu marksistowskiego światopoglądu oznaczał rezygnację klasy trój-panującej z panowania w sferze kulturowej, która w ten sposób stała się klasą podwójną. Ponadto dolne ogniwa aparatu partyjnego przekształcały się w klasę właścicieli, korzystając z koneksji i związków z aparatem administracyjnym państwa. W sferze politycznej nastąpiło natomiast odbudowanie pluralizmu politycznego i demokratyzacja ustroju politycznego, w której uczestniczyły partie postkomunistyczne. Tak pojmowana transformacja przynosiła również niewątpliwe korzyści zwykłym ludziom, gdyż zwiększała ich autonomię w sferze politycznej, gospodarczej i kulturowej. Transformacja nie oznaczała jednak – wbrew deklaracjom – równego startu dla wszystkich we wspomnianych sferach życia politycznego. Wprawdzie każdy mógł podjąć samodzielną działalność gospodarczą, lecz drobni właściciele mieli – w porównaniu z nomenklaturowymi – utrudniony start w biznesie, gdyż nie posiadali tylu koneksji i znajomości w sferze politycznej co właściciele wywodzący się z nomenklatury (zob. więcej: Brzechczyn 1997, 2003). Zauważa to również Tucker, twierdząc, że wywodzący się z nomenklatury właściciele byli w zasadzie obojętni wobec demokracji oraz wrodoży wobec zasad wolnego rynku i bezosobowych rządów prawa, jeśli naruszało to ich interesy. Ten stan rzeczy generował korupcję, klientelizm i nepotyzm w sferze gospodarczej oraz blokował procesy lustracyjne i dekomunizacyjne.

Książka jest godna polecenia tym wszystkim, którzy zainteresowani są zarówno przebiegiem samej zmiany ustrojowej w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 roku, jak i ujęciem jej w szerszym porównawczym i globalnym kontekście.

BIBLIOGRAFIA

- Brzechczyn Krzysztof. „O ewolucji społeczeństw socjalistycznych. Próba wstępnej konceptualizacji”. *Analizy metodologiczne*. Red. T. Grabińska, M. Zabierowski. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1997. S. 105-123.
- Brzechczyn Krzysztof. „Upadek realnego socjalizmu w Europie Wschodniej a załamanie się hiszpańskiego imperium kolonialnego w Ameryce Łacińskiej. Próba analizy porównawczej”. *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*. Red. K. Brzechczyn. Poznań: Zys i S-ka, 2003. S. 37-80.
- Nowak, Leszek, „Model of Socialist Society”. *Studies in East European Thought* 34 (1987). S. 1-55.

- Nowak, Leszek. *U podstaw teorii socjalizmu*. T. 1: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*. T. 2: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*. T. 3: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom, 1991.
- Siegel, Achim. *Der Dynamik des Terrors im Stalinismus: Ein strukturtheoretischer Erklärungsversuch*. Pfaffenweiler: Centaurus, 1992.
- Siegel, Achim. "Ideological Learning Under Conditions of Social Enslavement: The Case of the Soviet Union in the 1930s and 1940s". *Studies in East European Thought* 50 (1998). S. 19-58.
- Tucker, Aviezer. *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Weber, Max. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Przeł. Dorota Lachowska. Warszawa: PWN, 2002.

